

Piotr Krężel (Łódź)

*Historiograficzny spór wokół migracji Serbów
we wczesnej dobie nowożytnej
Kilka uwag na marginesie polemiki
Rajka Veselinovicia i Gligora Stanojevicia**

Wczesna doba nowożytna, a szczególnie wiek XVII oraz XVIII, to bardzo istotny okres w dziejach Serbów. Przez niektórych badaczy uznawany za czas graniczny w rozwoju serbskiej kultury¹. W wyniku licznych działań politycznych i wojskowych, ale również dyplomatycznych, doszło we wspomnianej epoce do kilku istotnych przemieszczeń tej ludności. Początkowo migrowała ona z obszarów rdzennie serbskich (Kosowa, Metohiji) na tereny środkowego biegu Dunaju,

* Niniejszy artykuł powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2019/32/C/HS2/00452 (*Kulturowe implikacje migracji Serbów we wczesnej dobie nowożytnej*).

¹ Cf. I. LIS-WIELGOSZ, *O trwałości znaczeń. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji*, Poznań 2013, p. 289–302; A. KAWECKA, I. LIS-WIELGOSZ, I.N. PETROV, M. SKOWRONEK, J. STRADOMSKI, *Komentowana bibliografia polskich przekładów piśmiennictwa kręgu Slavia Orthodoxa*, Łódź 2021, p. 384–385.

głównie na ziemi Królestwa Węgierskiego, będące wówczas częścią monarchii habsburskiej (1689–1690 oraz 1737–1739), a później też z państwa Habsburgów do Cesarstwa Rosyjskiego (1751–1753), osiedlając się w obrębie takich jednostek administracyjnych jak Słowianoserbia oraz Nowa Serbia. Wydarzenia te były na tyle doniosłe, szczególnie w pierwszej fazie, że w ciągu kilku dekad doprowadziły do szeregu istotnych zmian w społeczności serbskiej. Niewątpliwie do takich należy zaliczyć przeobrażenia społeczno-ekonomiczne, powstanie istotnych ośrodków miejskich (np. Nowego Sadu), wykształcenie się warstwy mieszczańskiej, wzrost poziomu edukacji, poczucie odrębności etnicznej. To również okres ugruntowania się pozycji Serbskiej Cerkwi Prawosławnej, której przedstawiciele w monarchii habsburskiej (metropolii karłowickiej) skonceptualizowali istotny program polityczno-religijny, mający na celu ochronę serbskiej ortodoksji oraz tradycji². Rola poszczególnych hierarchów cerkiewnych, szczególnie patriarchów Arsenija III Čarnojevicia (1633–1706)³ i Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty (1698–1748)⁴, w podjęciu decyzji o przemieszczeniu się Serbów jest dziś niezaprzeczalna.

Nie powinno zatem dziwić, że migracje ludności serbskiej we wczesnej dobie nowożytnej były przedmiotem badań wielu naukowców, reprezentujących różne dziedziny wiedzy. Najczęściej zagadnienia te wchodziły w orbitę zainteresowań historyków⁵, ale niemały udział w odkrywaniu następstw migracyjnych dla kultury i społeczeństwa mieli także antropolodzy⁶, historycy literatury⁷ oraz historycy

² D. GIL, *Serbscy etnarchowie jako kodyfikatorzy tradycji kulturowej*, [in:] *U spomen na Borivoja Marinkovića. Zbornik Filozofskog Fakulteta*, eds. N. GRDINIĆ, S. TOMIN, N. VARNICA, Novi Sad 2014, p. 132–133.

³ Cf. S. ČAKIĆ, *Velika seoba Srba 1689/1690 i patrijarh Arsenije Crnojević*, Novi Sad 1990; M. STEVANOVIĆ, *Patrijarh Arsenije III Čarnojević i Velika seoba Srba*, Beograd 2006.

⁴ Cf. M. JAKŠIĆ, *O Arseniju IV Jovanoviću Šakabenti. Lekcije iz istorije Karlovačke mitropolije po arhivskim izvorima*, Sremski Karlovci 1899.

⁵ W ramach krótkiego artykułu nie sposób wymienić wszystkich dziejopisarzy, którzy w swoich pracach podejmowali kwestie serbskich migracji. Warto jednak zauważyć, że pierwszymi badaczami, którzy eksplorowali te zagadnienia, jeszcze w XIX w., byli: AVRAM ĐUKIĆ (*Kad su se Srbi sa patrijarhom III Čarnojevićem doselili u zemlje mađarske krune*, „Javor” 11–12, 1891, p. 168–171, 186–188); ILARION RUVARAC (*Odlomci o grofu Đorđu Brankoviću i Arseniju Crnojeviću patrijarhu s tri izleta o takozvanoj Velikoj seobi srpskog naroda*, Beograd 1896) oraz MILUTIN JAKŠIĆ (*O Arseniju...*). Na uwagę zasługują również prace autorstwa: MITY KOSTICIA (*Srpska naselja u Rusiji. Nova Srbija i Slavenosrbija*, Beograd 1923); DUŠANA J. POPOVICIA (*Velika seoba Srba 1690. Srbi, seljaci, plemići*, Beograd 1954), czy też SLAVKA GAVRILOVICIA (*Srem od kraja XVII do sredine XVIII v.*, Novi Sad 1979).

⁶ Cf. K. KAZER, *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd 2002; D. MARINKOVIĆ, *Srpski svadbeni običaji u Vojvodini*, Novi Sad 2017.

⁷ Cf. J. SKERLIĆ, *Srpska književnost u XVIII v.*, Beograd 1966; M. PAVIĆ, *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII v.)*, Beograd 1970; M. STEFANOVIĆ, *Leksikon srpskog prosvetiteljstva*, Beograd 2009.

sztuki⁸. Nie wszystkie jednak wątki zostały dotąd właściwie zbadane. U podstaw takiego stanu rzeczy najczęściej leży duże rozproszenie materiałów źródłowych, które stanowią podstawę do tych badań. Nie znajdują się one jedynie w serbskich archiwach (Archiwum SANU w Belgradzie i Karłowicach oraz Archiwum Serbii w Belgradzie), ale też na terenie innych państw, m.in. w Austrii (Austriackie Archiwum Państwowe w Wiedniu), na Węgrzech (Węgierskie Archiwum Państwowe), czy też w Ukrainie (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie) i Rosji (Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe w Moskwie).

Nierzadko dostęp do określonego zespołu źródeł decydował o prezentacji wydarzeń z poszczególnych faz migracji. Czasami stawało się to zarzewiem naukowych konfliktów, choć częściej ograniczano się do krytyki ustaleń innego naukowca, ich korekty oraz przedstawienia własnego stanowiska badawczego. W serbskim dziejopisarstwie w latach 1978–1984 miał jednak miejsce spór historiograficzny o charakterze fundamentalnym. Na łamach różnych periodyków⁹ wiodli go dwaj historycy: Rajko Veselinović¹⁰ oraz Gligor Stanojević¹¹. Polemika między tymi dziejopisarzami

⁸ Cf. M. TIMOTIJEVIĆ, *Rađanje moderne privatnosti. Privatni život Srba u Habsburškoj monarhiji od kraja 17. do početka 19. v.*, Beograd 2006; D. DAVIDOV, *Sentandreja: srpske povesnice*, Novi Sad 2011; V. SIMIĆ, *Za ljubav otadžbine. Patriote i patriotizmi u srpskoj kulturi XVIII v. u Habsburškoj monarhiji*, Novi Sad 2012.

⁹ W orbicie zainteresowań niniejszego artykułu znajdują się następujące teksty autorstwa RAJKA VESELINOVIĆA: *Srbija i srpski narod u vreme Bečkog rata 1683–1689 u knjizi dr G. Stanojevića Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1689*, „Zbornik za istoriju” 17, 1978, p. 163–204; *Rezultati kritike i polemike iz istorije srpskog naroda u vreme Bečkog rata 1683–1689*, „Zbornik za istoriju” 25, 1982, p. 177–197. Natomiast teksty GLIGORA STANOJEVIĆA, które poddane zostaną refleksji to: *Istorija Srbije i srpskog naroda u polemici i radovima Rajka Veselinovića*, „Zbornik za istoriju” 20, 1979, p. 193–218; *Odgovor Rajku Veselinoviću*, „Istorijski časopis” 31, 1984, p. 273–289.

¹⁰ Rajko Veselinović (1912–1987) to serbski historyk i muzealnik. Ukończył Wydział Filozoficzny i Teologiczny Uniwersytetu w Belgradzie. W początkowym okresie swojej kariery był nauczycielem historii w szkole średniej. Po zakończeniu drugiej wojny światowej, w latach 1946–1970, pracował w Muzeum Narodowym w Panczewie oraz Muzeum miasta Belgradu. Od 1970 r. do 1977 r. pełnił funkcję kierownika Archiwum Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk. Jego naukowe zainteresowania koncentrowały się wokół zagadnień dotyczących kwestii politycznych, społecznych i ekonomicznych ziem serbskich i macedońskich od XVI do XVIII stulecia. Interesował się również dziejami Serbskiej Cerkwi Prawosławnej oraz historią Belgradu w XIX w. Opublikował ponad 240 prac. Do najważniejszych jednak jego publikacji należy zaliczyć: *Arsenije III Crnojević u istoriji i književnosti*, Beograd 1959; *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve sa narodnom istorijom I–II*, Beograd 1966. Szerzej na temat sylwetki naukowej tego badacza cf. S. GAVRILOVIĆ, *Dr Rajko L. Veselinović (30. XII 1912–2. XI 1987)*, „Zbornik Matice srpske za istoriju” 36, 1987, p. 223–239; R.V. POPOVIĆ, *Veselinović Rajko*, [in:] *Enciklopedija srpske historiografije*, Beograd 1997, p. 303–304.

¹¹ Gligor Stanojević (1919–1989) to serbski historyk. W 1949 r. ukończył studia historyczne na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Belgradzie. Od tegoż roku był związany z Instytutem Historycznym w Belgradzie. Uwagę badawczą koncentrował przede wszystkim na dziejach Serbii

prowadzona była na wielu płaszczyznach i dotyczyła zagadnień zarówno merytorycznych, jak i metodologicznych. Celem artykułu jest zatem przypomnienie tego sporu, tak aby z jednej strony poddać rewizji niektóre z zaprezentowanych poglądów, z drugiej zaś, co może ważniejsze, zobaczyć, jakie wątki badań nad wczesnonowoczesną migracją Serbów są ciągle aktualne, a postulaty badawcze, zawarte w dyspucie dwóch serbskich historyków, nadal niezrealizowane. W tym miejscu należy także zaznaczyć, że intencją tego artykułu nie jest streszczenie poszczególnych recenzji, a jedynie zwrócenie uwagi na istotne problemy, które wówczas były dyskutowane.

Przedmiotem polemiki między serbskimi badaczami stała się monografia pt. *Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1699* (pol. *Serbia w czasie wojny Świętej Ligi z Imperium Osmańskim 1683–1699*), napisana przez Gligora Stanojevića¹². Publikacja została wydana w 1976 r. i składa się z dwunastu rozdziałów, które szczegółowo omawiają wydarzenia tzw. *Bečkog rata* (pol. wojny wiedeńskiej)¹³, czyli okresu od bitwy pod Wiedniem (1683 r.) do porozumień karłowickich (1699 r.). Punkt ciężkości w narracji tej pracy został położony na następstwa, jakie ten konflikt międzynarodowy niósł dla ludności serbskiej.

W pierwszym artykule recenzyjnym, który ukazał się w czasopiśmie *Zbornik MS za istoriju* w 1978 r., Rajko Veselinović na ponad czterdziestu stronach podjął się szczegółowej analizy i wnikliwej krytyki pracy G. Stanojevića¹⁴. Historyk ten w swoim tekście wielokrotnie podnosił kwestię nazw geograficznych, które według niego G. Stanojević używał z małą precyzją w odniesieniu do epoki, o której pisał. Przede wszystkim skrytykował użycie toponimu znajdującego się już w tytule recenzowanej pracy, czyli nazwy Serbia¹⁵. Stanojević zdefiniował ją w następujący sposób: „w niniejszej pracy pod terminem Serbia należy rozumieć wąskie terytorium dzisiejszej Socjalistycznej Republiki Serbii”¹⁶. Takie przeniesienie współczesnych (w momencie powstania monografii) granic na realia wczesnonowoczesne może rzeczywiście wzbu-

oraz Czarnogóry od XVI do XVIII w. Do jego istotnych prac należy zaliczyć takie publikacje jak: *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje 1955; *Šćepan Mali*, Beograd 1957; *Crna Gora pred stvaranje države 1773–1796*, Beograd 1962; *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII v.*, Beograd 1970; *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba (1740–1766)*, Beograd 1979. Więcej informacji na temat pracy naukowej Gligora Stanojevića cf. A. LOLIĆ, *Bibliografija Gligora Stanojevića 1950–1987*, „Istorijski časopis” 36, 1989, p. 9–29; S. ĆIRKOVIĆ, *Stanojević Gligor*, [in:] *Enciklopedija srpske istoriografije*, Beograd 1997, p. 649.

¹² G. STANOJEVIĆ, *Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1699*, Beograd 1976.

¹³ *Bečki rat* (pol. wojna wiedeńska) to termin, który powszechnie funkcjonuje w południowo-słowiańskiej historiografii na określenie wojny między państwami chrześcijańskimi (Świętą Ligą) a Imperium Osmańskim w latach 1683–1699.

¹⁴ R. VESELINOVIĆ, *Srbija...*, p. 163–204.

¹⁵ *Ibidem*, p. 163.

¹⁶ G. STANOJEVIĆ, *Srbija...*, p. 22. Polski przekład cytatów pochodzi od Autora artykułu.

dzać kontrowersje, gdyż w XVII, ale również i XVIII stuleciu, *limesy* ziem serbskich były czysto umowne. Poza tym autor pracy *Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1699* dokonuje deskrypcji wydarzeń rozgrywających się na terenach, które w nauce nigdy za serbskie nie były uznawane (np. ziemie węgierskie, bułgarskie etc.). G. Stanojević, broniąc zasadności swojego założenia, stwierdził, że nie można zgodzić się z interpretacją Veselinovicia, aby „serbska przestrzeń w XVI i XVII w. pokrywała się z jurysdykcją patriarchatu w Peci”¹⁷. I faktycznie, twierdzenie Veselinovicia można obecnie uznać za anachroniczne, gdyż na podstawie dostępnego materiału źródłowego nie sposób precyzyjnie wyznaczyć granic patriarchatu. Chcąc nakreślić zakres władzy, którą posiadał we wczesnej dobie nowożytnej zwierzchnik Serbskiej Cerkwi Prawosławnej w Peci, należy przede wszystkim odwoływać się do dokumentów proveniencji osmańskiej, regulujących kwestie „patriarchatu giaura okręgu Peć” (tur. *Patrikhane Gavur alan İpek*), a szczególnie sułtańskich *beratów*¹⁸, które określały patriarsze uprawnienia. Bezsporna i realna jurysdykcja pozostaje zatem jedynie w odniesieniu do kilku eparchii (m.in. nowopazarsko-raszkiej, prizreńskiej, niszkiej). Przynależność innych jednostek serbskiej administracji cerkiewnej należy uznać bądź za sporną (m.in. eparchia cetyńska), bądź też za czysto symboliczną (m.in. diecezje leżące na terenach Korony św. Stefana). Przy opisie wydarzeń historycznych, które rozgrywały się w czasach wczesnonowożytnych na Półwyspie Bałkańskim, o wiele bardziej jest zatem wskazane posługiwanie się nazwami poszczególnych regionów geograficzno-historycznych lub krain historycznych. Oczywiście, terminy te również nie są w pełni precyzyjne, ale margines błędu przy lokalizacji przestrzennej wydarzenia jest z ich użyciem zdecydowanie mniejszy niż podczas posługiwania się semantycznie pojemnym określeniem (nierzadko współczesnego) państwa¹⁹. Nade wszystko eliminowane są dość niezręczne konstrukty, wprowadzające niepotrzebny chaos w nomenklaturze geograficznej²⁰, np. Serbia austriacka, Serbia turecka, węgierska etc.²¹

¹⁷ IDEM, *Istorija...*, p. 193.

¹⁸ *Berat* to sułtański dyplom opatrzony oficjalną pieczęcią, czyli *tugrą*. Cf. H. INALCIK, D. QUATAERT, *Dzieje gospodarcze i społeczne Imperium Osmańskiego*, Kraków 2008, p. 870.

¹⁹ Polskim badaczom-balkanistom przy ustalaniu prawidłowych egzonimów w sukurs przychodzą periodyki i informatory wydawane przez Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej. Na szczególną uwagę zasługuje: *Nazewnictwo geograficzne świata. Europa*, vol. XI, Warszawa 2009.

²⁰ Na brak precyzji i pewną bezrefleksyjność w posługiwaniu się terminami określającymi „Bałkany historyczne” zwraca również uwagę polska bałkanistka, JOLANTA SUJECKA, cf. *Bałkany historyczne i kulturowo-mentalne*, [in:] *Wprowadzenie do bałkanologii. Etnosy. Języki. Arealy. Konceptualizacje*, eds. I. SAWICKA, J. SUJECKA, Warszawa 2015, p. 155–156.

²¹ Cf. D. GIL, *Naród*, [in:] *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach XVIII–XXI w. Konserwatyzm. Liberalizm. Naród*, eds. G. SZWAT-GYŁYBOWA, D. GIL, L. MIODYŃSKI, vol. III, Warszawa 2019, p. 178–191.

W dyskusji między południowosłowiańskimi historykami, oprócz kwestii związanych z toponimami, wiele uwagi poświęcono nazwom grup etnicznych i konfesyjnych, które w XVII i XVIII stuleciu żyły na Półwyspie Bałkańskim oraz na terenach naddunajskich²². Ze względu na areał badawczy w centrum polemiki znalazł się etnonim ‘Serbowie’. Jak słusznie zauważył G. Stanojević, na tym obszarze populacja serbska „żyła z przedstawicielami innych ludów oraz wyznań”²³. Kwestią zupełnie otwartą i dyskusyjną jest to, jak w tym czasie ludność ta się identyfikowała, określała i była postrzegana przez innych, gdyż – jak czytamy w dalszej części tekstu Stanojevicia „przedstawiciele tego ludu nie odczuwali wspólnoty pod względem ekonomicznym, moralnym i intelektualnym. Nie ma wspólnego języka ani wspólnej kultury ani nawet wspólnej nazwy”²⁴. A zatem, co właściwie stanowiło element identyfikujący tę ludność? Zachowane źródła wskazują, że było to wyznanie, a więc Serbowie utożsamiali się przede wszystkim z Cerkwią. A jeśli faktycznie przyjmujemy takie założenie, to czy dokonując deskrypcji wydarzeń z tego okresu nie można już wspominać o Serbach-katolikach, jak sugeruje R. Veselinović: „[Aleksa – P.K.] Ivić²⁵ cytuje na stronie 484 źródło, w którym jest napisane: *die catholischen Rätzen*, co znaczy *Rasciani catholici*”²⁶. Materiał, na który powołuje się Veselinović, a który ma poświadczać istnienie Serbów obrządku rzymskiego, nie jest proveniencji południowosłowiańskiej, ale niemieckiej. Powstaje zatem pytanie, czy można mu w pełni zawierzyć, a następnie na jego podstawie stworzyć koncepcję o istnieniu Serbów-katolików. Nie jest bowiem wykluczone, że autor źródła mylnie zidentyfikował ludność, o której pisał. Mogli to być – jak twierdzi Stanojević – Chorwaci, Buniewcy albo nawet Węgrzy²⁷. W tym miejscu warto też zauważyć, że etnonim ‘Serb’ rzadko występuje we wczesnonowożytnych źródłach normatywnych. Najczęściej w tego typu świadectwach używano określenia nawiązującego do średniowiecznej nazwy państwa serbskiego, a więc Raszki²⁸. W XVII i XVIII stuleciu Serbów określano więc jako *gens Rasciana*, *Razische Miliz*; ich

²² Warto zapoznać się z tekstami autorstwa Jolanty Sujeckiej, które dotyczą możliwości tłumaczenia na język polski, w zależności od kontekstu, południowosłowiańskiego leksemu *narod*. Przez wielu badaczy jest on dość często przekładany jako *naród*, co może nasuwać myślące skojarzenia z nowoczesnym znaczeniem tego terminu. Cf. J. SUJECKA, *O pojęciu naród w bałkańskim kontekście kulturowym*, „Slavia Meridionalis” 7, 2007, p. 157–168; EADEM, *Bałkany...*, p. 163–164.

²³ G. STANOJEVIĆ, *Istorija...*, p. 206.

²⁴ *Ibidem*, p. 207.

²⁵ R. Veselinović odwołuje się do pracy *Istorija Srba u Vojvodini: od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriške granice (1703)*, której autorem był Aleksa Ivić (1881–1948).

²⁶ Cf. R. VESELINOVIĆ, *Srbija...*, p. 169; IDEM, *Rezultati...*, p. 191.

²⁷ G. STANOJEVIĆ, *Istorija...*, p. 207.

²⁸ I. CZAMAŃSKA, *Historia Serbii. Od pojawienia się Serbów na Bałkanach do 1830 r.*, vol. I, Poznań 2021, p. 29–30.

dawne państwo jako *Rascia*, *Raczság*, *Ratzenland*, natomiast Kościół jako *Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Rascianorum*²⁹.

O ile w materiałach normatywnych można wyodrębnić pewną, choć nie zawsze realizowaną z konsekwencją, tendencję w nazewnictwie odnoszącym się do Serbów, to w źródłach o charakterze narracyjnym nie ma prawidłowości w używaniu konkretnego leksemu na określenie Serba. Na gruncie polskiej, ale i powszechnej humanistyki, pionierskie a zarazem interdyscyplinarne badania nad wizerunkiem ludów bałkańskich (w tym ludności serbskiej) we wczesnonowożytnych źródłach europejskich (szczególnie proveniencji francuskiej) prowadzi poznański historyk, Wojciech Sajkowski. Odwołując się do licznych przykładów, jak i istniejącej literatury przedmiotu, dowodzi, że mieszkańcy Europy Zachodniej, którzy podróżowali przez Bałkany, tereny naddunajskie, czy wzdłuż wybrzeża Adriatyku, niezbyt dobrze orientowali się w złożoności etnicznej terenów, przez które się przemieszczali i często używali tego samego leksemu na określenie różnych grup ludności³⁰. W. Sajkowski słusznie więc zauważył, że jest to przejaw „bałkańskiej kakofonii”³¹. Na określenie *gens Rasciana*, oprócz terminu *Rätzen*, używano także pojęcia Morlacy³² oraz Pandurzy³³. Przyjmowanie zatem przez badaczy jedynie perspektywy narodowej, co jest domeną zarówno Veselinovicia, jak i Stanojevicia, wydaje się zatem nie zawsze słuszne, gdyż bardzo upraszcza badaną materię, a opisany casus *die catholischen Rätzen* dobrze ilustruje ten problem.

G. Stanojević w dyskusji z R. Veselinoviciem postawił zasadne, a z perspektywy zrozumienia złożoności losów ludności serbskiej w dobie nowożytnej wręcz fundamentalne, pytanie: „w jakim stadium rozwoju społecznego w tym czasie znajdowali się Serbowie?”³⁴. W zasadzie każdy badacz, przystępujący do opisu kulturalno-społecznej sytuacji obszaru południowosłowiańskiego, powinien mieć na uwadze tę kwestię, gdyż pozwoli mu to uniknąć łączenia zjawisk oraz faktów, które nie mogły zdarzyć się jednocześnie. Próbując odpowiedzieć na pytanie Stanojevicia, już na wstępie warto zaznaczyć, że Serbowie nie mieli wielu możliwości rozwinięcia struktur społecznych, podobnych do tych, jakie funkcjonowały w Europie Zachodniej, głównie ze względu na feudalny charakter Imperium

²⁹ Cf. *Srpske privilegije od 1690 do 1792*, eds. J. RADONIĆ, M. KOSTIĆ, Beograd 1950, p. 28–30.

³⁰ W. SAJKOWSKI, *Obraz ludów bałkańskiego wybrzeża Adriatyku we Francji epoki Oświecenia*, Poznań 2013, *passim*.

³¹ Wojciech Sajkowski w swojej refleksji nawiązuje do ustaleń francuskiego badacza, Paula Gardy (1926–2021), który do naukowego obiegu wprowadził pojęcie *cacophonie balkanique*. Cf. P. GARDE, *Le discours balkanique – des mots et des hommes*, Paris 2004, *passim*.

³² W. SAJKOWSKI, *Obraz...*, p. 59–61.

³³ Cf. M. ENGELBRECHT, *Theatre de la Milice Etrangere*, Beograd 2014, p. 59, 65.

³⁴ G. STANOJEVIĆ, *Istorija...*, p. 196.

Osmańskiego, w którym przecież od końca średniowiecza się znajdowali i tworzyli tzw. *raję* (tur. *reaya*)³⁵. W okresie przedmigracyjnym, a więc przed rokiem 1689, dominującą rolę w stosunkach społecznych u Serbów odgrywał ród/klan. Jedną zaś z podstawowych form życia gospodarczego było pasterstwo o charakterze transhumancyjnym, polegające na sezonowej migracji ludności wraz ze stadami bydła³⁶. Cechą charakterystyczną tej formy pasterstwa był, znany ze średniowiecza i wywodzący się ze struktury rodowej, podział na *katuny*, czyli grupy pasterzy składające się z 20–50 rodzin³⁷. Okres przedmigracyjny w dziejach Serbów to także czas, w którym nie można wyodrębnić warstwy mieszczańskiej. Poza Belgradem trudno bowiem mówić o strukturach miejskich, zamieszkiwanych przez *gens Rasciana*. Słusznie zatem G. Stanojević konstatuje, że w tej epoce w krajobrazie ziem serbskich dominowały wsie, a oprócz nich można dostrzec ufortyfikowane osiedla, takie jak twierdze i palanki, w których jednak nie było rzemieślników, kupców i wykształconych organizacji mieszczańskich, takich jak np. cechy³⁸.

W polemice między Veselinoviciem a Stanojevićem z dużą frekwencją pojawia się kwestia roli Serbskiej Cerkwi Prawosławnej w wydarzeniach związanych z wczesnonowożytnymi migracjami Serbów. Historycy ci, wychodząc z różnych stanowisk badawczych³⁹, spierają się o możliwości wpływu Cerkwi na losy etnosu serbskiego w dobie międzynarodowego konfliktu zbrojnego na przełomie XVII i XVIII w. Stanojević nie zgadza się z twierdzeniem, że „w tym czasie pod wpływem serbskiej Cerkwi ukształtował się serbski naród”⁴⁰, a ponadto, że „[...] przywileje, którymi cieszyła się serbska Cerkiew [w Imperium Osmańskim – P.K.] oznaczały również przywileje dla serbskiego ludu”⁴¹. Takie jednak konstatacje są dalekie od stanowiska, które prezentował Veselinović, wykazując, że „serbska Cerkiew, tra-

³⁵ W Imperium Osmańskim terminem *raja* (dosł. ‘trzoda’) określano ludność niemuzułmańską, która miała mniejsze prawa niż wyznawcy islamu, płaciła wyższe podatki. Cf. H. INALCIK, D. QUATAERT, *Dzieje...*, p. 876; N. ŠULETIĆ, *Raja*, [in:] *Enciklopedija srpskog naroda*, Beograd 2008, p. 925–926.

³⁶ Więcej informacji na temat różnych form pasterstwa na Bałkanach we wczesnej dobie nowożytnej cf. M. LUKOVIĆ, *Instytucje samorządowe koczowniczych i półkoczowniczych pasterzy na Bałkanach i w regionie karpackim w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności*, „Res Historica” 41, 2016, p. 51–94.

³⁷ IDEM, *Sezonowe migracje pasterzy na Bałkanach: charakter, historia, transformacje*, „Res Historica” 40, 2015, p. 79.

³⁸ G. STANOJEVIĆ, *Istorija...*, p. 198.

³⁹ Badacze reprezentowali różne szkoły historyczne. Rajko Veselinović należał do grupy dziejopisarzy związanych z Serbską Cerkwią Prawosławną, natomiast Gligor Stanojević uprawiał badania historyczne w ramach paradygmatu marksistowskiego.

⁴⁰ G. STANOJEVIĆ, *Istorija...*, p. 193.

⁴¹ *Ibidem*, p. 193.

dycyjnie głęboko oddana idei samodzielności oraz niezależności, była w narodzie jedyną moralno-polityczną siłą z określoną ideologią i celami⁴². W warunkach braku serbskiej państwowości i instytucji, które były z nią zwyczajowo związane, dominująca rola Serbskiej Cerkwi Prawosławnej była niezaprzeczalna. Pytanie, które z pewnością można jednak postawić, to na ile w realiach wczesnonowożytnych Bałkanów była ona w stanie dystrybuować wśród ludności prawosławnej owe „idee samodzielności oraz niezależności”. Czy Serbowie, nawet ci żyjący w obrębie bezspornej jurysdykcji patriarchatu w Peci, byli na tyle intelektualnie przygotowani, aby absorbować koncepty, o których napisał R. Veselinović? I wreszcie: czy w czasie wielkich przemieszczeń ludności serbskiej od końca XVII do połowy XVIII w. Cerkiew, a dokładniej – jej przywódcy mieli możliwość przekształcenia ludności serbskiej w nowoczesny naród? Wydaje się, że na to ostatnie pytanie należałoby odpowiedzieć negatywnie. W dobie migracji i osiemnastowiecznych konfliktów militarnych dostojnicy cerkiewni musieli się zmagać z wieloma problemami, najczęściej o charakterze politycznym i ekonomicznym, które im skutecznie uniemożliwiały kształtowanie serbskiego *nationes*. Nie ulega wątpliwości, że Cerkiew przechowywała duchowe wartości oraz przywiązywała dużą wagę do kultywowania tradycji i pamięci o świętych przodkach⁴³. Powstanie nowożytnego narodu serbskiego było jednak wypadkową działań zarówno Serbskiej Cerkwi Prawosławnej, jak i przedstawicieli warstwy mieszczańskiej, która ukształtowała się właśnie w następstwie migracji.

Z rolą Cerkwi prawosławnej nierozdzielnie jest również związana ocena działalności jej przedstawicieli, a szczególnie jej zwierzchnika, czyli patriarchy Arsenija III Čarnojevicia (1633–1706). Serbscy historycy, dokonując oceny aktywności tego hierarchy, koncentrowali się przede wszystkim na zagadnieniach dyplomatyczno-politycznych i na jego stosunku do Rosji, Imperium Osmańskiego oraz monarchii habsburskiej. Zastanawiali się, na ile Arsenije III orientował się w arkanach polityki wewnętrzno-cerkiewnej i zagranicznej, co z kolei miałyby przełożenie na pełną (bądź jej brak) świadomość podejmowanych przez niego decyzji. Polemika między dziejopisarzami koncentrowała się wokół dwóch zagadnień. Pierwsze z nich dotyczyło roli, jaką Rosja miała odegrać w patriarszych planach oswojowania ziem zamieszkiwanych przez Serbów spod *jugum Turcicum*. G. Stanojević, odwołując się do dokumentu z 25 V 1688 r., który był swoistym zaproszeniem skierowanym do rosyjskich carów, w celu uzyskania ich pomocy w uwolnieniu

⁴² Cf. R. VESELINOVIĆ, *Srbija...*, p. 171; IDEM, *Rezultati...*, p. 192.

⁴³ Wątkom tym w polskiej humanistyce niezwykle dużo uwagi poświęciły dwie slawistki: Dorota Gil i Izabela Lis-Wielgosz. Cf. D. GIL, *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005; I. LIS-WIELGOSZ, *O trwałości...*, *passim*.

etnosu serbskiego od ucisku Turków, stwierdzał, że Arsenije III pokładał „całą nadzieję w Rosji”⁴⁴. Patrząc przez pryzmat tego świadectwa można byłoby się zgodzić z tezą postawioną przez Stanojevicia. Poznawszy jednak losy dokumentu z maja 1688 r., nie możemy mieć już pewności, że patriarcha wszystkie swoje kalkulacje polityczne uzależniał od rosyjskich carów, gdyż do kwietnia 1691 r. nie znał on ich stanowiska w stosunku do ludności prawosławnej żyjącej w Imperium Osmańskim i znajdującej się pod jurysdykcją Peci. Najważniejsze zatem decyzje, dotyczące opuszczenia siedziby patriarchatu i migracji ludności serbskiej na tereny znajdujące się na północ od Sawy i Dunaju, musiał podjąć na podstawie innych dostępnych mu informacji⁴⁵. Dochodzimy zatem do drugiego zagadnienia, które stało się ważnym elementem dysputy między Stanojevicem a Veselinoviciem, a dotyczyło zakresu wiedzy patriarchy na temat monarchii habsburskiej, a przede wszystkim – stosunku Kościoła rzymskokatolickiego do przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich. Podobnie jak w przypadku pierwszego problemu, i tu tezą wyjściową była konstatacja Stanojevicia, że do roku 1689 Arsenije III nie był dobrze zorientowany w realiach państwa rakuskiego i nie znał działalności Kościoła rzymskokatolickiego. Ta druga hipoteza wydaje się mało prawdopodobna, gdyż patriarcha wielokrotnie dokonywał kanonicznych wizytacji różnych eparchii i parochii, również tych w Bośni i Sławonii, gdzie niejednokrotnie miał możliwość obserwować działania prozelickie (np. w Pakracu), prowadzone przez katolickich duchownych⁴⁶. Można zatem założyć, że bardzo dobrze znał niebezpieczeństwo ze strony Kościoła rzymskokatolickiego. W źródłach nie ma natomiast wystarczających dowodów, aby jednoznacznie stwierdzić, czy Arsenije III utrzymywał kontakty z przedstawicielami monarchii habsburskiej przed wkroczeniem armii austriackiej na bałkańskie *theatrum belli*. Podejmując decyzję o opuszczeniu Peci musiał dokonać wyboru mniejszego niebezpieczeństwa dla siebie, jak i ludności prawosławnej, która czynnie uczestniczyła w buntach przeciwko Wysokiej Porcie. W jego kalkulacjach ryzyko związane z katolickim prozelityzmem było z pewnością mniejsze niż zdanie się na miłosierdzie Turków, tym bardziej, że zakładał krótki okres przebywania na emigracji w państwie Habsburgów.

Polemika R. Veselinovicia i G. Stanojevicia zawiera również inne, mniej istotne, wątki dotyczące losów ludności serbskiej na przełomie XVII i XVIII w., ale – jak zostało to zaznaczone we wstępie – celem tego tekstu nie jest streszczenie

⁴⁴ G. STANOJEVIĆ, *Srbija...*, p. 126.

⁴⁵ S. DIMITRIJEVIĆ, *Oдношaji pečkih patrijaraha sa Rusijom u XVII v.*, „Glas Srpske kraljevske akademije” 57, 1900, p. 163–166; R. VESELINOVIĆ, *Srbija...*, p. 181.

⁴⁶ D. VITKOVIĆ, *Patrijarh Arsenije Crnojević u Pakracu*, „Starine JAZU” 36, 1918, p. 164–200; R. VESELINOVIĆ, *Srbija...*, p. 183.

poszczególnych artykułów recenzyjnych, a jedynie wyekscerpowanie najważniejszych problemów badawczych, które się w nich znalazły i mogą okazać się przydatne w dzisiejszej refleksji humanistycznej na temat pierwszej fazy migracji Serbów we wczesnej dobie nowożytnej. W sporze między południowoślowiańskimi historykami podniesiono kilka istotnych problemów, które we współczesnych badaniach, zarówno tych historycznych, jak i sławistycznych, ciągle wymagają dodatkowego namysłu. W tym kontekście za szczególnie istotne należy uznać zwrócenie uwagi na wagę posługiwania się adekwatną do opisywanych czasów terminologią, mając na względzie złożoność i dynamikę procesów, które pod koniec XVII i w połowie XVIII w. zachodziły wśród ludności serbskiej. Serbscy dziejopisarze wielokrotnie postulowali konieczność uświadomienia sobie przez badaczy tej epoki stadium rozwoju społecznego, w którym znajdował się wówczas serbski etnos. Sugestia ta z pewnością pozwoli naukowcom uniknąć prezentowania, choć intelektualnie interesujących, to w konfrontacji z badaną materią jednak anachronicznych, koncepcji. Monografia G. Stanojevicia *Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1699* może też stanowić dobry przykład dla humanistów, aby swoich częściowych wyników badań nie opierać na jednym źródle (tekście), pominąwszy kontekst i wcześniejsze rozstrzygnięcia nauki. Dysputa między R. Veselinoviciem i G. Stanojevicem to bez wątpienia dobre *exemplum* dyskusji między naukowcami, która z jednej strony umożliwia rewizję dotychczasowych ustaleń, z drugiej zaś – skłania do większego namysłu nad analizowanymi problemami i nierzadko prowadzi do stawiania nowych dezyderatów badawczych.

Bibliografia

Źródła

Srpske privilegije od 1690 do 1792, eds. J. RADONIĆ, M. KOSTIĆ, Beograd 1950.

Opracowania

ĆIRKOVIĆ S., *Stanojević Gligor*, [in:] *Enciklopedija srpske istoriografije*, Beograd 1997, p. 649.

ČAKIĆ S., *Velika seoba Srba 1689/1690 i patrijarh Arsenije Crnojević*, Novi Sad 1990.

CZAMAŃSKA I., *Historia Serbii. Od pojawienie się Serbów na Bałkanach do 1830 r.*, vol. I, Poznań 2021.

DAVIDOV D., *Sentandreja: srpske povesnice*, Novi Sad 2011.

DIMITRIJEVIĆ S., *Odošaji pečkih patrijaraha sa Rusijom u XVII v.*, „Glas Srpske kraljevske akademije” 57, 1900, p. 163–166.

ĐUKIĆ A., *Kad su se Srbi sa patrijarhom III Čarnojevićem doselili u zemlje mađarske krune*, „Javor” 11–12, 1891, p. 168–171, 186–188.

- ENGELBRECHT M., *Theatre de la Milice Etrangere*, Beograd 2014.
- GARDE P., *Le discours balkanique – des mots et des hommes*, Paris 2004.
- GAVRILOVIĆ S., *Dr Rajko L. Veselinović (30. XII 1912–2. XI 1987)*, „Zbornik Matice srpske za istoriju” 36, 1987, p. 223–239.
- GAVRILOVIĆ S., *Srem od kraja XVII do sredine XVIII v.*, Novi Sad 1979.
- GIL D., *Naród*, [in:] *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach XVIII–XXI w. Konserwatywizm. Liberalizm. Naród*, eds. G. SZWAT-GYŁYBOWA, D. GIL, L. MIODYŃSKI, vol. III, Warszawa 2019, p. 178–191.
- GIL D., *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005.
- GIL D., *Serbscy etnarchowie jako kodyfikatorzy tradycji kulturowej*, [in:] *U spomen na Borivoja Marinkovića. Zbornik Filozofskog Fakulteta*, eds. N. GRDINIĆ, S. TOMIN, N. VARNICA, Novi Sad 2014, p. 132–133.
- INALCIK H., QUATAERT D., *Dzieje gospodarcze i społeczne Imperium Osmańskiego*, Kraków 2008.
- JAKŠIĆ M., *O Arseniju IV Jovanoviću Šakabenti. Lekcije iz istorije Karlovačke mitropolije po arhivskim izvorima*, Sremski Karlovci 1899.
- KAWECKA A., LIS-WIELGOSZ I., PETROV I.N., SKOWRONEK M., STRADOMSKI J., *Komentowana bibliografia polskich przekładów piśmiennictwa kręgu Slavia Orthodoxa*, Łódź 2021.
- KAZER K., *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd 2002.
- KOSTIĆ M., *Srpska naselja u Rusiji. Nova Srbija i Slavenosrbija*, Beograd 1923.
- LIS-WIELGOSZ I., *O trwałości znaczeń. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji*, Poznań 2013.
- LOLIĆ A., *Bibliografija Gligora Stanojevića 1950–1987*, „Istorijski časopis” 36, 1989, p. 9–29.
- LUKOVIĆ M., *Instytucje samorządowe koczowniczych i półkoczowniczych pasterzy na Bałkanach i w regionie karpackim w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności*, „Res Historica” 41, 2016, p. 51–94.
- LUKOVIĆ M., *Sezonowe migracje pasterzy na Bałkanach: charakter, historia, transformacje*, „Res Historica” 40, 2015, p. 61–95.
- MARINKOVIĆ D., *Srpski svadbeni običaji u Vojvodini*, Novi Sad 2017.
- Nazewnictwo geograficzne świata. Europa*, vol. XI, Warszawa 2009.
- PAVIĆ M., *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII v.)*, Beograd 1970.
- POPOVIĆ D., *Velika seoba Srba 1690. Srbi, seljaci, plemići*, Beograd 1954.
- POPOVIĆ R.V., *Veselinović Rajko*, [in:] *Enciklopedija srpske istoriografije*, Beograd 1997, p. 303–304.
- RUVARAC I., *Odlomci o grofu Đorđu Brankoviću i Arseniju Crnojeviću patrijarhu s tri izleta o takozvanoj Velikoj seobi srpskog naroda*, Beograd 1896.
- SAJKOWSKI W., *Obraz ludów bałkańskiego wybrzeża Adriatyku we Francji epoki Oświecenia*, Poznań 2013.
- SIMIĆ V., *Za ljubav otadžbine. Patriote i patriotizmi u srpskoj kulturi XVIII v. u Habzburškoj monarhiji*, Novi Sad 2012.
- SKERLIĆ J., *Srpska književnost u XVIII v.*, Beograd 1966.
- STANOJEVIĆ G., *Crna Gora pred stvaranje države 1773–1796*, Beograd 1962.
- STANOJEVIĆ G., *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje 1955.
- STANOJEVIĆ G., *Istorija Srbije i srpskog naroda u polemici i radovima Rajka Veselinovića*, „Zbornik za istoriju” 20, 1979, p. 193–218.
- STANOJEVIĆ G., *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII v.*, Beograd 1970.
- STANOJEVIĆ G., *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba (1740–1766)*, Beograd 1979.
- STANOJEVIĆ G., *Odgovor Rajku Veselinoviću*, „Istorijski časopis” 31, 1984, p. 273–289.

Historiograficzny spór wokół migracji Serbów we wczesnej dobie nowożytnej...

- STANOJEVIĆ G., *Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1699*, Beograd 1976.
- STANOJEVIĆ G., *Šćepan Mali*, Beograd 1957.
- STEFANOVIĆ M., *Leksikon srpskog prosvetiteljstva*, Beograd 2009.
- STEVANOVIĆ M., *Patrijarh Arsenije III Černojević i Velika seoba Srba*, Beograd 2006.
- SUJECKA J., *Balkany historyczne i kulturowo-mentalne*, [in:] *Wprowadzenie do balkanologii. Etnosy. Języki. Arealy. Konceptualizacje*, eds. I. SAWICKA, J. SUJECKA, Warszawa 2015, p. 155–173.
- SUJECKA J., *O pojęciu naród w bałkańskim kontekście kulturowym*, „*Slavia Meridionalis*” 7, 2007, p. 157–168.
- ŠULETIĆ N., *Raja*, [in:] *Enciklopedija srpskog naroda*, Beograd 2008, p. 925–926.
- TIMOTIJEVIĆ M., *Rađanje moderne privatnosti. Privatni život Srba u Habsburškoj monarhiji od kraja 17. do početka 19. v.*, Beograd 2006.
- VESELINOVIĆ R., *Arsenije III Crnojević u istoriji i književnosti*, Beograd 1959.
- VESELINOVIĆ R., *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve sa narodnom istorijom I–II*, Beograd 1966.
- VESELINOVIĆ R., *Rezultati kritike i polemike iz istorije srpskog naroda u vreme Bečkog rata 1683–1689*, „*Zbornik za istoriju*” 25, 1982, p. 177–197.
- VESELINOVIĆ R., *Srbija i srpski narod u vreme Bečkog rata 1683–1689 u knjizi dr G. Stanojevića Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1689*, „*Zbornik za istoriju*” 17, 1978, p. 163–204.
- VITKOVIĆ D., *Patrijarh Arsenije Crnojević u Pakracu*, „*Starine JAZU*” 36, 1918, p. 164–200.

Piotr Krężel, PhD

<https://orcid.org/0000-0001-6427-0286>

University of Łódź

Faculty of Philology

Department of Slavic Philology

ul. Pomorska 171/173

90–236 Łódź, Polska/Poland

piotr.krezel@uni.lodz.pl

